

ИВАН ВАЗОВ И ОСВОБОЖДЕНИЕТО НА БЪЛГАРИЯ

Милена Цанева

Иван Вазов имаше щастието да посрещне Освобождението на България в най-хубавите години на своя живот, като оформен вече писател, застанал на прага на творческата си зрелост. Впрочем може би е по-точно да кажем, че ние имяхме това щастие. Защото без вдъхновеното и същевременно трезво перо на автора на „Тъгите на България“ и „Избавление“, „Епопея на забравените“ и „Немили-недраги“, „Нова земя“ и „Дядо Йоцо гледа“ българската духовна история не би разполагала с такива автентични художествени свидетелства за процесите в националната душевност от времето на оня исторически прелом в съдбата на България, който започва с общонародния възторг от дните на освободителната Руско-турска война и завършва със социално-икономическите и идейно-нравствени сътресения, които оформят лицето на младата буржоазна държава, разрушавайки идиличните възрожденски представи за „българското“.

Едно вдъхновено лирическо въведение към този автентичен художествен летопис е написаното през ноември 1876 г. стихотворение „Русия!“, доближаващо се до малка лирическа поема. Неговият непосреден повод е съвсем конкретен — на 29 окт. 1876 г. в Москва Александър II произнася реч, в която изразява категоричната решимост на Русия, ако турското правителство не даде на българите автономия, да му я наложат със сила. Но идейно-емоционалното съдържание на тази неслучайно придобила извънредна популярност творба далеч надхвърля нейния конкретен повод. Защото ако за политическия разум на съвременниците речта на Александър II е едно недвусмислено заявление, че Русия е готова да започне с Турция война, за измъченото сърце на българина това е съдбовен знак, който събужда една от векове лелеяна вяра, надежда и любов. И големият художествен успех на Вазов е именно в това, че е почувствувал и изразил целия този съдбовен смисъл, с който прозвучават за българина думите на Александър II, и е успял да обвърже конкретното събитие от политическата подготовка на Руско-турската война с цялостната атмосфера на българската история, българския бит и българската душевност. И да превърне спонтанната си емоционална реакция в една вдъхновена лирическа характеристика на отношението на българина към Русия като черта от националната характерология.

Още наивно изразителната удивителна в заглавието, която авторът упорито запазва и при по-късните издания, сякаш маркира ортографически оня емоционален ореол, с който е заобиколено в народното съзнание името на Русия. Русия! — с удивителна — това е вече не просто едно географско и политическо понятие, това е оня митологизиран образ на чувствния „дядо Иван“, в който поробеният българин бе вложил всичко, което би могло да стимулира неговите исторически

надежди и неговото потиснато национално самочувство. Това е Русия като монолитен образ, в който просто няма място за каквито и да било социално-политически разграничения. Русия като дълбока и безрезервна вяра, която дори не се нуждае от критическия анализ на доказателствата. Защото нейната месианска роля е заложена в самия факт на нейното съществуване („За туй си ти Русия!“).

Тъкмо от името на тоя твърде смътно запознат с цялата сложност на руския общественно-политически живот поробен българин, който бе създал в мрака на своята безнадеждност почти религиозния култ към всемогъщия дядо Иван, Вазов отправя към великата братска страна поетичен зов, в който родената в гълбините на българската история народна надежда зазвучава с категорична увереност:

О, здравствуй ти, Русию мощна,
светът трепнѝ от твоя глас,
скокни, царице полунощна,
зовем те ний, сла към нас!
България сега те вика.
Часът настана: твой завет
и твойта мисия велика
да ги изпълниш в тоя свет!

Тук лирически герой е едновременно и самият поет, и обобщеният образ на българина. За автора не съществува противоречие между неговите лични изживявания и ролята му на поетичен пълномощник на своя народ. Той изразява най-вярно общонародните чувства, тъкмо като възпява „своята любов към Русия, откърмена още в бащиния ми дом“¹. Стаята, която описва в първата строфа, е стаята на баба му хаджи Вѝла, стиховете: „Чадо // цалуни тоя хубав дядо, // цалуни българския цар“ (разр.—Ив. В.)—предават почти буквално думите, с които някога майка му сочала портрета на Николай I. Открито автобиографичните моменти непринудено преминават в простонародна реч или в широки национално-исторически обобщения, а поетичното авторско „аз“ естествено прелива в националнообобщеното лирическо „ние“. Своето възхищение от руската земя тук поетът изразява в достъпни простонародни понятия, погледът му органично се слива с народното виждане:

Затуй си ти прочута, славна,
и друга нямаш с тебе равна;
затуй обхващаш полусвет —
царства, народи, океани
и нямаш изглед, край и чет...

В стихотворението „Русия!“ Вазов успява да концентрира с непреходна поетическа яркост основното чувство на един исторически момент — тръпното очакване, в което е замрял българският народ в затишието между разгрома на Априлското въстание и обявяването на Руско-турската освободителна война. „Вие ме питате какво става по нас, какво вършим сега? — Ний чакаме!“ — с красноречива удивителна съобщава той на приятеля си Спас Вацов в писмо от 12 февр. 1877 г. и цитира два куплета от стихотворението „Русия!“:

¹ Ив. Д. Шишманов. Иван Вазов. Спомени и документи. С., 1930, с. 194.

И чакам аз за мѣст готов
и целия народ ми чака,
кога в теглото и во мрака
ще чуем руски силен зов!

И чакаме, как чака робът
на мъки си последний час,
тъй както Лазар чака в гробът
да чуй гласа на своя Спас!²

Дочаканото най-после обявяване на Руско-турската освободителна война на 12 апр. 1877 г. естествено събужда у автора на „Пряпорец и гусла“ и „Тъгите на България“ нов душевен подем и нови поетически пориви. Особено интензивни са те в началото. „Войната вече е обявена! Светите наши желания се изпълниха! Какъв възторг за нас, брате! Скоро ще бъда и аз един от оние, които ще стъпът в свещенната България! — нижат се удивителните в новото писмо на поета до Спас Вацов от 25 апр. 1877 г. Някъде през тези исторически априлски дни, в самото „навечерие на войната“, той написва и стихотворението „Топът заехтя!“, в чието публицистически ударно заглавие стои същата възторжена удивителна, която става сякаш отличителният орфографически знак на този изпълнен с историческо напрежение и поетически наивитет литературен период.

Историческото придвижване на освободителните руски войски до България е проследено поетически от Вазов стъпка по стъпка. При тяхното влизане в Румъния начело с великия княз е написана одата „Николай Николаевич“; първата среща на поета с тях е увековечена в „Разходка до Баняса“; посрещането на руския император в Букурещ вдъхновява Вазовата „Ода на императора Александра II“; а „Царят в Свищов“ и „Царят в Бяла“ ознаменуват стъпването на освободителите на българска земя. Някои от тези стихотворения, както и малко по-късното „Падна Плевен!“ са издавани като хвърчащи листове. Факт, който подчертава открито техния характер на актуална поетическа хроника на събитията. За художественото съзнание на Вазов по това време литературата е в най-непосредния смисъл на думата летопис на националната съдба и това проличава още в начина, по който той съобщава на своя довереник от този период Спас Вацов за новата си стихосбирка. „Сега готва—пише той през януари 1878 г.—нова сбирка от съвременни стихове, която ще тура под печат шом се въстанови мирът. В нея възпявам дохождането на русите и освобождението ни. Заедно с „Пряпорец и гусла“ и „Тъгите на България“ „Дунавските песни“ ще съставят един трилог, който ще обема най-великата епоха, която преживява Българският народ. Макар

че за тая епопея
трябва Омир, Пушкин, Тасс,

обаче аз писах и ще пиша, докато всички други мълчат. Нека тази епоха да се отрази малко-много в литературата ни.“³

Стихосбирката, за която говори тук Вазов като за непосредствено изпълнение на своя патриотичен и граждански дълг, излиза през 1878 г. Само че бива наречена не „Дунавски песни“, а „Избавление“. И не може да не се види, че това название много по-точно отговаря на нейния подчертан от самия автор летописен характер — като последна завършваща част от лирическата трилогия, с която

² Иван Вазов. Събрани съчинения в 20 тома, 1955—1957. Т. 20, с. II.

³ Пак там, с. 17.

Вазов отрази поетически един върховен исторически момент от живота на България.

Идейно-емоционалният лайтмотив на „Избавление“ намира най-синтетичен израз във възторжено-патетичните редове на „Падна Плевен!“:

Българии! Възликувай!
Мир славянски, тържествувай!

Поетът не отминава и човешкия трагизъм на войната („Погребаните солдати“, „Голгота“), но той я възприема преди всичко в нейния исторически освободителен смисъл. Дотолкова, че счита за „грешни“ дори сълзите за родния си баща, загинал при разгрома на Сопот („Не въздишай!“). Колко непринудено е било това виждане на поета, показва току-що цитираното му писмо до Спас Вацов: „В тая съща минута, приемам известие, че русите превзели Галипол, а един отряд приближава до Цариград! Това са събития толкова велики, толкова необикновени, щото човек мисли, че това е някой сън. А при това от един месец и повече ние почти всеки ден испитуваме такова удивление и въсторг от успехите на нашите братя-освободители [. . .]. Вий трябва да знаете, че и моето романтическо село Сопот стана жертва на варварите лани, които го ограбиха, изгориха по-голямата му част и избиха 100—200 души от жителите, между които, уви, и милият ми отец загина в Балкана! Но всичко се забравя, защото

Свободата се смей
кат слънце от въстока
и скоро ще огрей
земята ни широка. . .⁴

Но за разлика от тази неподправена изповед в стихотворението „Не въздишай!“ оголената тезисност убива човешката топлина и убедителност. Още едно доказателство, че искреността на чувството не обуславя автоматически художествената правдивост. Няколко години по-късно Вазов ще се върне поетически към последните мигове на своя баща и ще напише стихотворението „Леевица“ (1883), в което същият мотив, че е „подло“ да се плаче за неизбежните жертви в борбата, вече притежава заразяващото въздействие на психологически убедителното. Защото тук поетът художествено уплътнява и същевременно именно чрез това разширява интимния спомен за своя баща до един характерен образ на възрожденския българин с неговия чист копнеж по свободата и топлища го през вековете фанатична вяра в Русия:

И когато ужас див
обфана страната,
и слух мрачен и смутлив
дойде от войната,

че врагът се одържа,
че напред отива,
ти каза сърдит: „Лъжа!
ТЯ се не надвива!“

И кога градът злочест
в бяг се разотиде,

⁴ Цитираните от Вазов стихове са от стихотворението му „Чувства по новата 1878 година“.

ти викна: „Що бягат тез,
когато ТЯ иде!“

И кога врагът с меч гол
пред теб се изправи,
ти помисли в тоя дол:
къде се ТЯ бави?

Това е фактически един първи лирически вариант на такива дълбоко свързани с националната душевност образи като бъдещите герои на „Под игото“ бай Марко и бай Мичо.

В поетичната хроника на „Избавление“ авторът невинаги достига до подобни по-широки художествени обобщения. Но той е спонтанен и органичен в ролята си на изразител на основните настроения на историческия момент — ликуваща радост от Освобождението и възторжена благодарност към освободителите. В опиянението на тоя възторг той няма емоционалната нагласа да се замисля върху разликата между прашните шинели и бляскавите еполети. Свикнал от детинство да отъждествява руския народ с руския цар, сега той отправя лирическото си вдъхновение на първо място към Александър II. В това отношение Вазов не успява да надрасне наивитета на своите някогашни съграждани — Александър II става за него символ на Русия и култът към „царя-освободител“ преминава през цялото му творчество.

Но интересно — въпреки несъмнено искреното си преклонение пред този образ, врязан по това време в простонародните представи, нито тук, нито по-късно Вазов не успява да напише за него нещо, равно по сила на вдъхновеното стихотворение „Русия!“. Сякаш самата същност на поета-демократ се противопоставя на художествения материал, когато той отправя възторга си специално към руските императори и князе. Във всеки случай няма съмнение, че от стиховете за Руско-турската война в „Избавление“ най-хубави са тези, които са посветени на самия руски народ: „Здравствуйте, братушки!“ — израз на доверчивата любов на простия народ към простите руски солдати, и „Разходка до Баняса“ — плод на личните изживявания на поета при първата му среща с руските войски в Румъния. С присъщата му чувствителност към характерните за духа на времето детайли в „Здравствуйте, братушки!“ Вазов улавя родения сред шума на събитията популярен поздрав и го превръща в неуявяващ художествен символ на народните чувства към Русия. А в „Разходка до Баняса“ личните изживявания на автора обогатяват с интимна задушевност широките обобщения за общонародните чувства; впечатленията и вълненията на мига събуждат дълбоко вкоренени в душевността на българина спомени и представи и, както в стихотворението „Русия!“, изображението на конкретното събитие разширява поетически своя смисъл до чувството за историческа съдбовност:

Аз гледах, аз гледах. Те идеха там!
От радост, вълнение пояхах едвам...

Русите! Това са, аз си хоротувах,
за кои мечтаех, за кои сънувах,
за кои народът плачеше до днес
и с вяра търпеше страшната си чест;
кой в своите скърби сладко се тешеше
името им само като споменеше,
и wśród толкоз мъки, мрежи, изпитни,
нито за миг своите чувства не мени.

Заветната вяра, дори господ чу го,
едно поколение връчваше на друго;
на кои в ума си, малки йош деца,
виждахме със трепет мъжките лица,
за които вечер (о, как сладко беше!)
баба ни във къта като ни сбереше,
с разкази чудесни душа ни пленеше.

Без да достига до подобно епическо сливане с народната душевност, със заразяващата сила на своя поетичен възторг се отличава стихотворението „Царят в Свищов“ и по-точно неговото вдъхновено въведение — лирическото обръщение към Дунава, което навярно е родило първоначалното намерение на автора да нарече стихосбирката си „Дунавски песни“.

Другите посветени на Руско-турската война и Освобождението стихотворения от „Избавление“ — „Топът заехтя!“, „Ода на императора Александра II“, „Николай Николаевич“, „Царят в Бяла“, „Погребаните солдати“, „Голгота“, „Не въздишай!“, „Падна Плевен!“, „Гази султан“, „Надей се, Българю!“ — са под равнището на върховните лирически постижения на Вазов от този период. Такава оценка дава на стихосбирката си и самият автор в поредното си писмо до Спас Вацов (от октомври 1878):

„Бързам да Ви провода един екземпляр от новата си книжка „Избавление“. Това го права, за да удовлетвори Вашето любопитство; инак не бих Ви я пратил, защото признавам се, тоя път не съм благодарен от труда си и го намирам слаб в сравнение с прежните си съчинения. Аз мисля, че две са причините на това: едно че аз съм писал тие стихове, като съм бил винаги заглъхнал и обременен от канцелярски занятия, та не съм имал достатъчно време да си съсредоточа мислите в тишина и да се въодушева, или защото първия ентусиазъм премина към русите, които преимушествено възпявам, и аз гледам равнодушно на това; както и да е, това отслаби вярата ми в мене си и аз няма вече никога да пиша политически и патриотически стихотворения, които са плод на минутни увлечения и преходни въодушевления“ (разр. — Ив. В.).⁵

Що се отнася до фразата „първия ентусиазъм премина към русите“ — странна в устата на един непоколебим русофил като Вазов, — тя, струва ми се, ознаменува само някои преходни настроения, породени от първия сблъсък на поета с руската монархично-аристократична държавна машина, поела временно управлението на България. Още през най-възторжените дни на юни 1877 г. високомерното и изпълнено с подозрителност държане на княз Черкасски към членовете на последния български комитет оставя у Вазов своя горчив спомен.⁶ А някъде през същата 1878 г., от която е цитираното писмо, той написва остросатиричното си стихотворение „Графу К.“, насочено срещу неговия непосреден началник в канцеларията на русенското губернаторство граф Кутузов. Но тези отделни сблъсъци не успяват да засегнат коренените дълбоко в душата на поета чувства към Русия. Нещо повече, когато по-късно в романа „Нова земя“ (1896) той възсъздава белегистично живота си в Русе, дори мразеният някога граф Кутузов съвсем закономерно се превръща под перото му в един всъщност твърде симпатичен герой — граф Марузин. Изявен така блестящо още в навечерието на нашето Освобождение, мотивът за неизкоренимата любов на българина към Русия дава свои ярки плодове през целия творчески път на Вазов. В края на Първата световна война неговото непечатано приживе стихотворение „При въбела“, посветено на започналите на фронта побратимявания между българи и руси, подема отново незабравения

⁵ Иван Вазов. Събр. съч. Т. 20, с. 20.

⁶ Вж. Вазовите спомени „Неотдавна“ и „Първите дни на свободата“.

поздрав „Здравстеуйте братушки!“ и това заключва поетически неразкъсваемия кръг на едно чувство, влязло в националната характерология на българина и станало органична част от духовния и творчески облик на народния поет.

Не по-малко странно звучи изпод перото на Вазов заричането: „Аз няма вече никога да пиша политически и патриотически стихотворения, които са плод на минутни увлечения и преходни въодушевления.“ Та нали само преди три години в поетическия си манифест „Новонагласената гусла“ той бе прогласил тържествено своята естетическа програма на народен поет и до края на живота си остава активен поддръжник на патриотичната граждански ангажирана поезия. Но явно, че дори в неговото монолитно поетическо съзнание е проникнала отровата на едно съмнение, което намира израз в няколко изказвания на писателя за неизбежната „временност“ на поезията — отклик на животрептущите страсти на епохата. И, струва ми се, твърде показателно е, че това, както изглежда, още от рано загнездено у него съмнение се активира така ярко тъкмо в преломната 1878 г., за да го доведе дори до решението да не пише повече „политически и патриотически стихотворения“.

Че това не е само една случайно изплъзнала се в писмото му фраза, личи от факта, че непосредствено след „Избавление“ Вазов издава тъкмо ония свои някогашни любовни стихове, от които тържествено се бе отрекъл в „Новонагласената гусла“, като ги допълня и с нови творби от същия характер. В поетичната поредица на неговите лирически сборки, в която така ясно се проектира историческата съдба на България, излязлата през 1880 г. „Майска китка“ е един явен дисонанс, сякаш специално предназначен да отдели предосвободения от следосвободения период в творческото развитие на автора. Разбира се, думата период тук не трябва да се разбира в твърде ангажиращ смисъл. Преломната освободителна дата не бе в състояние да преобрази изведнъж и съществено духовния и поетичен облик на Вазов, създаден изцяло от Българското възраждане. Но нейните социално-политически последици, предизвикали такава рязка промяна в духовната атмосфера на обществото, разтърсват поетическата душевност на Вазов и твърде бързо оставят там своите следи. Съвпадението на този момент с навлизането на поета в неговата творческа зрелост придава още по-голяма яркост на този процес. Ако с „Избавление“ Вазов е все още изцяло във възрожденската епоха, а „Майска китка“, без да излиза от литературните параметри на тази епоха, ознаменува кратковременния смут на автора пред назряващата необходимост от нещо ново (което той напразно търси в старите си младежки стихове), то в излязлата през 1881 г. стихосбирка „Гусла“ Вазов намира това ново в трагизма на един нов обществено-исторически проблем — бързото разочарование, сменило възторзите от първите дни на свободата. Достатъчно е да сравним стихотворението „Чувства по новата 1878 година“ от „Избавление“ с писаното през януари 1880 г. стихотворение „На детето“, за да видим цялата рязкост, с която светлите възрожденски представи за освободена България се заменят от горчивите плодове на познанието.

Дано от тоя час
велик, със никой равен,
да се почне у нас
живот, и нов, и славен;
и в тоя гръм, преврат,
от наште чедра ясни
велико, с дух крилат
потомство да израстне.

Свещеният закон
на равенство и правда
у нас да има трон,
та щастие да влада,
та да познай света,
че род не сме бездушен,
на русите кръвта
така да я заслужим

— доверчиво мечтае поетът в зората на историческата 1878 г.

Ще видиш вредом как се почита
порокът мръсни в лъскава дреха,
как се бездомна правдата скита
и не намира никъде стреха —

как играй злото роли слепешки,
как е доброто фърлено в блато,
как пред метала — кумир човешки —
в прах пада всичко високо, свято...

— изрежда той само две години по-късно и в стиха му дори зазвучават отново някогашните ботевски навети („род род презира, брат брат забравя“. . . „Как тез що милват, любят народа, // в негово име трупат имоти“. . .).

Следосвобожденската действителност усложнява естественото и ясно възрожденско отношение между поета и родината и заставя автора на „Новонагласената гусла“ отново да решава въпроса за идейно-естетическите насоки на своята поезия. Разколебано е затвърденото в националноосвободителните борби единство между задачите на поезията и идеалите на обществото. От „Пряпорец и гусла“ остава само „Гусла“. И пред Вазов се изправя отново с цялата си острота въпросът за вдъхновението на поета.

Отечество! Любов! Тез думи
за мен са сенки или глуми. . .
Аз търся нови идеали.

Аз искам в туй сърце да гудя
нов пламен, ново вдъхновение,
душата ми, що спи и вене
за нови песни да разбудя

— неочаквано заявява той в писаното през 1880 г. стихотворение „Поет и вдъхновение“.

Да повярваме ли на автора, че той действително мисли, че отечеството не може да бъде повече негов идеал и че стихът му не ще се върне вече към онова тържествено „На теб, Българю свещенна. . .“? Разбира се, че не бива да разбираме тези стихове твърде буквално. „Поет и вдъхновение“ бележи само един момент на пълно разочарование от буржоазната деформация на предосвободенските идеали, когато образът на отечеството се губи зад пошлия лик на съвременността и монолитното съдържание, което влагаше в това понятие възрожденската епоха, трагически се разединяваше. Дори и да искаше, Вазов вече не можеше да измени на оная поетична клетва пред родината, която бе формирала основните черти на неговата творческа нагласа. Но в новата буржоазна действи-

телност, която разруши идиличните предосвобожденски представи за отечеството, той трябваше по новому да осмисли за себе си това понятие, без което вече не можеше да съществува неговият стих. „Аз търся нови идеали“ — заявява дълбоко разочарованият поет, но в същност той търси само нови опорни точки за ония големи идеали, които бе вложило в душата му Българското възраждане и на които той щеше да остане верен страж и в новото буржоазно време. Той никога нямаше да стигне до ясното класово противопоставяне на народ и държава и докрай щеше да вярва в техните общи национални интереси, но като художник още в тези първи следосвобожденски години той започва да чувства диалектически сложното съдържание на „българското“ и това е може би основният процес в неговото идейно-художествено съзряване като поет на новата следосвобожденска епоха.

Чувствително преобразената жизнена обстановка предявява своите права, коренно изменената идейна атмосфера слага своя отпечатък. На мястото на въодушевлението идва разочарованието, наивната вяра се заменя от скептична ирония. И от това драматично преплитане се раждат новата вяра и новият оптимизъм. Погледът на художника става по-широк и по-мъдр, поетичното му светоусещане — по-сложно и по-богато. Разкриват се нови простори пред неговото художествено съзнание, пробуждат се нови възможности на неговия творчески дар. Възрожденският поет на общонародните тъги и възторзи обогатява своите черти и се превръща в многобагрен и широкообхванат художник с национален и демократичен дух, с остър поглед и богата палитра, с разнообразни изживявания и разностранни търсения. Творческите резултати на този процес са цяла една литература, която запълва първото следосвобожденско десетилетие и която прави прехода между литературния период на Българското възраждане и следосвобожденската ни литература така плавен и органичен, че това дори поставя пред литературната история проблема, дали границата между тях не би трябвало да се отмести през 90-те години.⁷ Но тук не смятаме да засягаме този въпрос, нито да проследяваме творческото развитие на Вазов след Освобождението в цялата му многопосочност. В случая това развитие ни интересува само по отношение на художественото изображение на Освобождението като един исторически прелом в националната съдба.

И така първото основно чувство, чийто изразител става следосвобожденската лирика на Вазов, е дълбокото разочарование от новите обществени порядки и духовна атмосфера в освободена България. „Сега виждам обаче, че съм преувеличавал в своя песимизъм. Аз трябваше тогава да хвърча, а бях попаднал под влиянието на Некрасова, от когото за щастие, скоро се освободих...“ — разказва поетът десетилетия по-късно, когато елипсовидните старчески очила започват да омекотяват в очите му острите линии на обществените противоречия.⁸ Но макар и действително повлияни от поезията на Некрасов, в която в този момент Вазов открива един сроден художествен свят, неговите критическореалистични стихове от това време не са резултат на книжни навеи, а имат своите съвсем реални жизнени извори. Доказателство за това е между другото и цялата тогавашна публицистика на писателя във в. „Народний глас“, пронизана от открито формулирано разочарование и недоволство от следосвобожденското време.

В същност първоначалното намерение на Вазов е било да посвети първата си действително следосвобожденска стихосбирка на „разоренията и нещастията

⁷ Проблемите, които поставя в това отношение творчеството на Вазов, са разгледани обстойно в интересната статия на Петър Диневков „Иван Вазов на прехода между две епохи“. — Литературна мисъл, 1976, кн. 4.

⁸ Ив. Д. Шишманов. Цит. кн., с. 199.

на страната“⁹. Тази исторически закономерна и лично изстрадана тема (неслучайно заглавието е щяло да бъде „Стремски мелодии“) не е могла да не вълнува автора на „Тъгите на България“ и „Избавление“. И малко по-късно той наистина написва няколко силни стихотворения с подобен характер, които включва в „Поля и гори“ („Левица“, „Родното пепелище“, „Възпоминания от Батак“). Но този първоначален замисъл твърде скоро бива коренно изменен. И в това има нещо дълбоко показателно. Тъкмо в зората на нашето Освобождение, пред неразчистените още пепелища от въстанието и войната чувствителната социална съвест подсказва на поета, че не тези явни нещастия са най-страшното за обществото. И неговият бързо съзрял за новите исторически истини стих пророчески предупреждава:

Прежни рани зарастват безследно,
нови, срашни отварят се веч,
злото дъха на нас с лице бледно,
а ний мислим го още далеч.

(„Пустота“)

Учудващо е дори как само две-три години свободен живот са могли да разочароват така дълбоко Вазов от следосвобожденската действителност. Но негов критерий е живият спомен за българското революционно движение и Освободителната война и на своите съвременници той винаги може да зададе въпроса:

Тъй ли мислят днес и тие,
що в оковите останах?
Тъй ли считаха оние,
що кръвта за нас си ляха?

(„Зимна песен“)

Към следосвобожденската действителност Вазов пристъпва със съзнанието и представите на възрожденец и тъкмо това придава такава яркост на неговия критически патос. Пред свежия спомен за големите общонародни движения още по-отблъскващо се откроява егоистичната пошлост на новото буржоазно общество. Под незагълхналото ехо на революционните борби още по-противно прозвучава всевластният звън на златото: „Нов кумир замени идеали // и разчетът владей, не духът!“ Наоколо царят вледеняваща пустота и всепобеждаваща апатия. Герой на времето е „практическият човек“ с неговия гъвкав и удобен морален кодекс. Някогашният народен просветител сега разнася вода из пловдивските улици, а бившият поборник за освобождението на България, принуден да свежда глава „пред тез, що са напред треперали“, в миг на слабост задава въпроса, който вече зрее в историческото съзнание на народа: „За такива ли дни жив останах? // На такваз ли свобода разчитах?“ („Пустота“, „Апатията“, „Практическият човек“, „Старият книгопродавец“, „Старият стражар“).

Новата буржоазно-капиталистическа държава току-що се оформя. Едва следващото десетилетие ще постави в цялата му острота проблема за масовото разочарование на народа и развихрилото се първоначално натрупване на капитала. Тогава ще напише най-острите си стихове за класовото неравенство и бедността и самият Вазов. Но в първите години след Освобождението все още по-тежко е самото разочарование, чувството за излъгана надежда. Впрочем и докрай не толкова самият социален строеж на обществото, колкото неговата идейно-етична атмосфера ще вълнува поета. Той е отвратен от меркантилния дух, който обхваща душите, ужасен от липсата на големи общонародни идеали:

⁹ Вж. писмото на Вазов до С. С. Бобчев от 2 апр. 1881 — Ив. Вазов. Сбър. съч Т. 20, с. 36.

И ето веч кат луд се скитам
и търся, гоня идеалът,
и вред на пошлости налитам,
вред слушам звукът на металът.

(„Поет и възбуждение“)

Задуха и кал, дребнеене и линеене, тесни гърди и тесни чела — това са основните представи, които буди у Вазов новото следосвобожденско общество и в неговата следваща стихосбирка „Поля и гори“ (1884) въпреки нейния общо поведър тон и по-голямо емоционално и тематично разнообразие („И често мисля аз печално“, „Линеене нашто поколение“, „Пак борби, борби нечестни“, „Всичко пада“, „Не мислете за тях“, „Забравените“). Верен ек на общонародните чувства, неговият стих от първата половина на 80-те години даде израз на трагедията на цяло едно поколение, закърмено с патоса на националноосвободителната борба и изживяло възторга на Освобождението, за да види как историческото развитие прегрбва неговите най-хубави мечти:

Ний живейм на страха под крилото,
и най-крепкото в нас се разклаща;
как е тежко, когато живота
със разбити надежди захваща!

(„Разлюляха се нашите надежди“)

В своите най-значителни прояви духовният живот на първото следосвобожденско десетилетие се определя от конфликта между големите демократично-хуманистични идеали на националноосвободителната борба и буржоазно-капиталистическите начала, върху които се основава младата българска държава. И това оформя най-характерната особеност на Вазовото творчество от тези години — постоянно присъстващата в неговите художествени изображения неприкрита съпоставка между идейния свят на две епохи. Ако в критическореалистичните стихове на автора за следосвобожденската действителност, епохата на Българското възраждане и националноосвободителни борби е големият граждански критерий, който разкрива нищожеството на новото време, то в произведенията, с които художникът се връща към тази велика епоха, следосвобожденската действителност става оная издребняла и сива историческа перспектива, която подчертава с романтична яркост големите идейно-етични мащаби на близкото минало. И там, където това не е просто една механична историческа съпоставка, а органичен момент от погледа на писателя, се раждат художествени шедьоври, които обогатяват и преосмислят възрожденските литературни традиции с елементите на едно ново художествено виждане.

В патетичния размах на „Епопея на забравените“ (1881—1884) избуява с пълна сила националният патос на Българското възраждане. Но художественото претворяване на тази епоха тук вече става в нови идейно-естетически координати. Въпреки най-общата тематична близост това не е пряко продължение на идейно-етичната проблематика на „Пряпорец и гусли“, „Тъгите на България“ и „Избавление“ и образите на „забравените“ не са просто нови художествено по-съвършени превъплъщения на предосвобожденския лирически герой на Вазов. Те са образи, съотнесени към една друга обществено-историческа действителност. По-сложна и по-косвена е социалната мисия, която те изпълняват, и други са съотношенията между тях, автора и обществото. Възприет от позициите на новия исторически опит, лирическият образ на бореца сега се отделя от триединството с народната маса и самия поет, издигайки се върху пиедестала на историческата признателност, а, от друга страна, се противопоставя на издребнелия духовен

фио на обществото, възплашвайки висотата на забравените обществени идеали и добродетели. Оттук и поетичният размах; и философското звучене на този вдъхновен поетичен цикъл, роден от трагичното сблъскване в душата на поета на две различни епохи. Оттук и фактът, че едва сега в произведението като „Кочо“ и „Опълченците на Шипка“ Вазов успява да възпъти с непреходна художествена сила цялото епическо величие на борбата за освобождение. След периода на непосредните емоционални реакции идва времето на широките художествени обобщения и исторически равностойности и именно върху тяхната основа се раждат големите и дълговечни творби.

Неприкритата съпоставка между „великите героизми на миналото“ и „епохата на дребните характери“ произлиза и създадената едновременно с Епопеята Вазова повест „Немили-недраги“ (1883), но осъществяването на тази съпоставка в един по-интимен план я обогатява с нови художествени нюанси. Както е известно, „Немили-недраги“ е едно почти автобиографично произведение — там, сред героите, добил художествена плът, се движи и споменът за младия Вазов. Само че с друго име и друга по-нататъшна съдба. Поел пътя на хъшовския живот, Бръчков го извървява докрай и умира като герой при Гредетин. А Вазов не става истински хъш. Той въобще никога не би могъл да бъде друго освен писател. Той остана жив, за да обезсмърти подвига на ония, с които някога бе делил оскъдния залък. И сега в повестта пред нас е и единият, и другият. Единият е герой, другият — автор.

Авторът също действа пред нас. Той не се крие зад събитията и образите, а непрекъснато излиза напред — обяснява, оценява, сравнява. Авторът не също го виждаме. . . Той вече не е толкова млад, около устните му са се очертали горчивите гънки на разочарованието. Между него и героите му лежи опитът на едно десетилетие, в критерия му за оценка влиза и сравнението със следосвобожденската действителност. И как мили му изглеждат сега тегилата на онова минало, как велики му се струват ония дни в сравнение с издребнялото настояще. С каква наболяла в гърдите горчивина се изтръгва това: „Весело време беше тогава.“

С размаха на човек, който до дъно е познал своето време, авторът на „Немили-недраги“ неусетно изправя една до друга две исторически епохи. Едната е миналото, другата — настоящето. Едната присъства в самата художествена тъкан на произведението, другата — в авторовите оценки. И тяхната категоричност притежава непреодолимото внушение на лично изстраданото.

Само пет реда от повестта ни въвеждат направо в следосвобожденската действителност, но тия пет реда са достатъчни на писателя, за да вреже в съзнанието на поколенията един пластичен художествен символ: Македонски, някогашният лъв в Стара планина, някогашният герой на Гредетин сега мете канцеларията с единствено оцелялата си лява ръка и малодушно трепери пред гласа на грубия писар. Това е нещо много повече от една сантиментална жалба за печалната участ на героя, доживял мечтаната свобода, това е една емоционална присъда над млада буржоазна България:

„Бедни, бедни Македонски! Защо не умря при Гредетин? . . .“

И същевременно това открито изразено разочарование от новата следосвобожденска действителност у Вазов органично се съчетава с един призивно строителен патос. С цялата си дейност в духа на широкото възрожденско разбиране за писателя като обществен деец и народен будител авторът на „Епопея на забравените“ и „Немили-недраги“ има всички основания да бъде нареден между „строителите“ на млада буржоазна България. Той бе дълбоко разочарован от нейния идейно-политически и нравствен климат, но той непоколебимо вярваше в бъдещето на своя народ и в смисъла на строителните усилия на обществото. Той не можеше да се примири с „тесните чела“ и „широко разтворени джобове“

на новия буржоазен свят, но у него няма и следа от ония консервативни увлечения, които няколко години по-късно ще завладеят умовете на народническата ни интелигенция, смутена и стъписана пред безпощадното развитие на капиталистическия строй. Син на възрожденската настъпателна епоха, Вазов възприема общественото развитие от висотата на големите исторически нужди на своя народ. „Ний трябва да бързаме — зове той от страниците на своя „Народний глас“ на 1 ян. 1883 г. — Това, което други са имали време да направят в няколко десетки години, ний трябва да го постигнем, да го направим в няколко години. Историята върви сега с бързината на парата и на електричеството. И ония народи, които не вървят заедно с нея, тя ги смазва безпощадно в непреодолимий си ход.“¹⁰ И в неговата критическореалистична лирика отново заговоря възрожденският будител със своите патетични призови към националното съзнание:

Стресни се племе закъсняло!
Живейш ли, мреш ли, ти не знайш!
След теб потомство иде цяло —
какво ще да му завещайш?

(„Липее нашто поколение“, лигуари, 1883)

По-късно Вазов ще се опита да съчетае художествено критическия и строителния патос в една епически широко разгърната картина на историческия прелом на Освобождението. И ще напише романа си „Нова земя“ (1896). Но въпреки редицата автентични художествени свидетелства за историческите сътресения и социално-икономически и духовни дислокации, които оформят облика на следосвобожденска България, „Нова земя“ не успява да изпълни възложената ѝ от автора задача и да стане „един вид продължение“ на националната епопея „Под игото“. И най-слабото ѝ място е именно в героите, които възплащават положителната програма на автора за следосвобожденския период като „епоха на жива работа, на трезв и обновителен труд, на градене новия живот въз пелищата на миналото, на лекуване раните от робството и на всеобщ напън на народните сили към мирна и ползотворна деятелност под лучите на младата свобода“. Както изтъкват още първите критици на романа, общите призови за честност, характер и нравствено мъжество (до които в същност се свежда тази положителна програма) не успяват да намерят реално покритие в поведението на героите, които по уверенията на автора възплащават тези „скромни добродетели“. Много по-убедителен е писателят, когато изобразява нравствената покаява, бързо проникваща във всички пори на новото общество, когато проследява селски практичното следосвобожденско преображение на Боримечката или пречупва новия общественно-политически живот през наивно учудения поглед на своите сопотски „чичовци“. Дори неговите неприкрито тенденциозно създадени рошави социалисти — млади и зелени изключени ученици или напуснали студенти — притежават по-голяма жизнена убедителност от авторовите резоньори (Стремски, Цветанов, Енчев) с техните общи проповеди за разкритите след Освобождението „широки полета“ за обществен и духовно строителство. Въпреки стремежа на автора да пресъздаде образа на родената от историческия преврат на Освобождението „нова земя“ в цялата му противоречива пъстрота, неговият роман за следосвобожденска България се запомня преди всичко със своите критични изображения, които на места придават на названието „Нова земя“ дори известен ироничен нюанс.

Но това, което не успява да направи със своя епически широко замислен роман, Вазов постига най-неочаквано с един на пръв поглед съвсем непретен-

¹⁰ В. Народний глас, бр. 355—356, 1 ян. 1883. В изданията на Вазовите съчинения тази статия досега не е включвана.

циозен разказ от началото на новия век. Разказ, без който, струва ми се, неговият драматичен художествен летопис на раждането на следосвобожденска България би останал идейно и емоционално незавършен. Това е излезлият през 1901 г. малък белетристичен шедьовър „Дядо Йоцо гледа“, който органично съчетава критическото и утвърждаващото начало в творчеството на автора.

Географската определеност на пейзажа и цялото изображение на живота в малкото планинско селце свързват този разказ със стихосбирката „Скитнишки песни“ (1899) и въобще с пътуванията на Вазов от това време из Стара планина и специално из Искърския пролом. Но жизнените извори на „Дядо Йоцо гледа“ са много по-дълбоки от конкретните впечатления от едно пътуване, идейните му корени — много по-широки от социално заострената лирика на автора от края на миналия век. В прозрачната яснота на неговата постройка се крият неподозирани дълбочини. В идейно-емоционалното му съдържание се оглежда цялостният портрет на художника от този период — с неговите възторзи и неговите разочарования, с неговата слабост към неизвестните „тъмни герои“ от народните низини, с неговото винаги открито за чудесата на човешкия напредък сърце. И преди всичко — с неговото изключително майсторство да въплъщава проблемите на националната съдба в пластични и убедителни човешки характери.

Независимо от конкретния стимул, който го е извикал на живот, образът на дядо Йоцо безспорно е съзрявал дълго в художественото съзнание на Вазов. Струва ми се, че един първи лирически етюд към него можем да открием още в писаното през 1883 г. стихотворение „Столетник“. Изпълнен с големия спомен за славните дни на Освобождението, тук стогодишният старец замислено стои на вратията, безразличен към съвременния живот и към близката смърт. Защото

От вази — люде малки,
що мога веч да видя?

Десетилетия по-късно в събраните си съчинения Вазов изменя този край и с това решително разваля стихотворението. Затова пък в „Дядо Йоцо гледа“ загатнатата в чертите на столетника идея се избистря, усложнява и обогатява, за да изпълни с едно непомръкващо от годините очарование образа на безучастно застиналия под сянката на церовите старец, замислено заслушан в глухия шум на Искъра, който единствено му напомня, че някъде стават „много по-големи работи“.

Авторът на няколко пъти повтаря, че неговият стар и ослепял герой е отдавна вече мъртъв за съвременния живот. Но за какво в същност е „мъртъв“ дядо Йоцо? Той е безразличен към „грижите на всекидневния живот“, към селските крамоли и глъчката в кръчмата, към „местните вражди и гонения“. А това ли е в същност истинският живот, който изпълва с красота и смисъл човешкото съществуване. За тези ли все същи селски крамоли и нови местни гонения бяха умирали априлските герои. Наистина ли е мъртъв за съвременността един човек, който може така да се развълнува от идването на български „паша“, от досега с първия български войник от селото; един 84-годишен старец, за когото построяването на презбалканската железопътна линия се превръща в най-голямото събитие на неговия живот. Та нали именно тук е пулсът на онова историческо битие на нацията, с което живеят истински големите човешки души. И не са ли в същност много повече мъртви за истинския голям живот неговите потънали изцяло в своите скучни грижи и дребнави ежби съвременници, за които безкористните патриотични вълнения изглеждат вдетиняване и лудост. Тук фактически изплува в един нов вариант пак любимият вазовски мотив — съпоставката между възвишеното възрожденско време и издребнялата съвременност. И неслучайно разказът започва с жалбата на автора за ония деди и бащи, които не успяват

да дочакат свободата и да се порадват на нейните равнодушно гледани от съвременниците „чудесии“. „Прост, но събуден старец“, дядо Йоцо изразява виждането на тези именно деди и бащи. Той е един последен тъжен мохикан от изчезващото племе на възрожденските патриоти.

Това придава на образа му и тая своеобразна монументалност. Същата, с която се връзва в националната памет и скромната Вазова баба Илияца от съседното село Челопек.

Голямото идейно-нравствено съдържание, което възплащава този невзрачен старец с окъсан безрамник и тъмен, недокоснат от образованието ум, се подчертава и от самото заглавие на разказа. Абсурдът, върху който то е построено (слепец, който „гледа“), акцентува върху онова вътрешно зрение на душата, в което намира израз духовната същност на човека и чрез което единствено се стига до големите истини за живота. Една идея, която разширява, струва ми се, смисъла на „Дядо Йоцо гледа“ и не ни дава право да прикрепим образа на героя единствено към възрожденското време.

Но, разбира се, това е само една страна от богатото и сложно внушение на разказа. Защото нима е случайно, че за да изрази чистата радост от свободата и „българското“, Вазов избира именно такъв един сляп старец, отпаднал вече от течението на живота. Само ефектният романтичен контраст ли е търсил писателят-патриот? Щеше ли да е възможна с друг герой сцената, когато, разтреперан от възмущение, дядо Йоцо благоговейно целува еполетите на околийския началник? Та нали насреща е един от същите ония околийски началници, които така скоро след Освобождението направиха омразно това име, свързвайки го с представата за полицейски насилия и произволи. Всичко това не съществува само за слепия дядо Йоцо, който въобще не познава новия следосвобожденски живот, в чиято старешка памет плуват само свирепи образи на турци с фесове и камшици и живее неутоленият копнеж да види „българското“. Еполетите на околийския началник за него стават символ на тази мечтана свобода, която не успяват да дочакат толкова негови връстници и която фактически дълго време почти не променя живота в неговото бедно планинско селце.

С умението на голям художник Вазов изразява патриотичната радост от създаването и укрепването на новата българска държава, без да идеализира фалшиво облика на освободена България. През цялото течение на разказа към детски чистата радост на дядо Йоцо се наслагват тъжни шрихи от една убога действителност, която — ако се вземем в подробностите — едва ли се различава съществено от картината на планинските села в популярното стихотворение на Вазов „Елате ни вижте!“. Към всичко това се прибавят и горчивите авторски забележки, които допълват и уточняват художественото внушение. „Имаше обаче един човек — уговаря се още в началото авторът, — който бе умрял в навечерието на Освободителната война и който възкръсна не — а можа да изпита удивлението на един възкръснал при вида на освободена България, без да изпита разочарованията на нас живите, които гледаме“ (разр. м.). Непосредствено преди края на разказа писателят повтаря почти буквално тези думи и по тоя начин те образуват една подчертана смислова рамка за трогателния и наивен образ на героя. Рамка, която коригира и обогатява художественото внушение.

Колко правилно е бил разбран още на времето си критическият заряд на този великолепен разказ на Вазов, свидетелствува отпечатаното още през същата година есе на един от нашите най-остри и язвителни критически реалисти: „Да, ний не можем да спеделяме радостта и възторга на дядя Йоца, ний можем само да му завиждаме, че той е изгубил зрението си, нищо не вижда и ще умре, като занесе със себе си образа на чиста и девствена България, каквато ний никога няма да видиме“ — с тъжна носталгия пише Г. П. Стаматов.

Не само подчертано скептично настроеният Стаматов — и самият Вазов не споделяше наивните възторзи на своя герой (и в самия разказ той постоянно подчертава това). И все пак тъкмо по времето, когато следосвобожденската действителност обагря неговите художествени изображения в особено мрачен тон, той бе почувствувал нуждата да създаде този съляп, изхвърлен от течението на съвременния живот старец само за да възпълни в него чистата радост от свободата. Сред общия сатиричен тон на българската литература Вазовият дядо Йоцо поздравя от скалата нова България. И фактически неговият поздрав имаше не по-малки исторически основания от протестния вик „Елате ни вижте!“, който прозвучава в творчеството на автора по същото това време. Защото независимо от всички духовни разочарования и нови антагонистични противоречия, които донесе буржоазният строй, Освобождението на България и възходът на новата българска държава бяха една велика национална победа, основа за нашия бъдещ исторически прогрес. И неотразимото художествено въздействие на разказа „Дядо Йоцо гледа“ е в удивително непринудения начин, по който той незабележимо внушава тъкмо тази голяма диалектическа идея.

Идея, която в края на краищата определя и цялостното отношение на Вазов към освободена България и пренася през десетилетията неговия поетичен възторг от Освобождението и неувяхваща признателност към освободителите.